

МУНИЦИПАЛДЫГ БЮДЖЕТТИГ ШКОЛА НАЗЫ ЧЕТПЭЭН ӨӨРЕДИЛГЕ АЛБАН ЧЕРИ
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН БАРУН-ХЕМЧИК КОЖУУННУН КЫЗЫЛ-МАЖАЛЫК СУУРНУН
ХОЛУШКАК ХЕВИРНИН «ЧЕЧЕК» УРУГЛАР САДЫ

**Бойдус- чер кырында амыдыралдың үнер
дөзү, чаяакчызы.**

**Күштар база кижи ышкаш бойдустун
чаяакчызы.**

Дээди категорияның кижизидикчи башкызы
Чойганмаа Хөвең-ооловна Күжүгет

тыванын кызыл дептерже кирген күштары болгаш

тыва чоннун күштарга хамаарыштыр хоруглары

1991 чылда А.А. Барановтун «Тываның ховар болгаш шоолуг шинчилеттинмээн күштары», деп номдан алырга, республикнын девискээринде 330 хире янзы күштар бар, 48 хирези кончуг ховар күштар, 34 хирези шоолуг шинчилеттинмээн, оларны Кызыл номда кирип данзылаан, өлурери шуут хоруглуг. Ыраажы күштарны тываалар ыдыктыг күштар дээр.

Тываның Кызыл дептеринче 50 күштарны киир бижээн.

Оларнын аразындан: эзир, улар, тогдук, ангыр, кара-дуруя, сары, дас.

Эзир-
орел

Дас-гриф

Тогдук-дрофа

Ангыр-огарь

Кара дууя-
черный журавль

Сары-сарыч

Өлүрери хоругlug болгаш тываларның чұдұп чалбарыыр күштары: хек, хек-кулу, көге-буға, куу, дуруя, аңғыр, кара-дуруя, хамнаарак, кусқун, ала-сааскан, үгү, әзир, хартыға, дәэлдиген, кәэрген, торга.

Хек (кукушка) -ыраажы күш. Хек өлүрген кижииниң боску дунар болгаш үресалгалындан ыраажы кижи үнмес болур.

Көгө-буганы (голубь) бурган кужу дээр. Көгө-буга өлүрген кижи багай чүвеге таваржыр болгаш ха-дуңмазы өлүм-чиidim көөр.

Ала-сааскан (сорока). Ала-сааскан алга кым келирин баш бурунгаар билгеш, өг чанынга эдер күш. Ала-сааскан өлүрген кижи хопка кирер.

Күү (лебедь) каргыштыг күш. Кууну күштүн амызынга четкен кижи кара нүгүлдүң хайынга кактырар болгаш аяс хүн көрбес болур.

Хамнааракты (жаворонок) өл. Хамнаарак болза хам уктуг күш. Хамнаарак өлурген кижиғе хам кижииниң каргыжы чедер.

Торга (дятель). Торга болза каас-коя хептиң күжу болур. Торга өлөүрген кижииниң ажы-төлу самдар хептиг артар.

Эзир (орел). Эзир болза чоргаар чоруктуң күжу. Эзир өлүрген кижииниң сузу бастынар болгаш, чоргааралы чок болур.

Дээлдиген (коршун). Дээлдиген амызынга четкен кижи бүгү назынында чадаг кылыштаар болгаш альт-хөлгеге чединмес болур.

Хартыға (тетеревятник) ол кашпагай чоруктуң күжу.
Хартығаның тынын ұскен кижииниң чодазы сынар.

Кускун уязы. (тоолчургу чугаа)

Кускун – ворон

Тываның кара кускунуун үязы тайга эзиминиң эң-не берт черлеринге, улуг хаяларга турар. улуг үяны көргөн болгаш тыпкан кижи ону ажыглаар болза, улуг олчага таваржып болур.

Ол болза ховар дээн эм ыяш. Карак оорганнарнга хереглэп болур. Ол ыяш калбак эзимниң иштинге хаая тургулаар **сандан** ыяш деп ыяштың будуу болур.

Ук уяны дүжүргеш, ооң бодун
бускаш, улуг эвес, арай бичии
хемниң суунун агымынга
салдадып бадырыптар. Хөй-ле
үүрмек ыяштар сүгну куду агып
бадып турда, оларың бирээзи
хемнин агымын өру өскептер.

Күштар бойдустун медээчилери

- ◆ торлаа аал чоогунче чызаалаза дээр чүдерээриниң демдээ;
- ◆ каарган аал коданынын чанынче чайтылаарга, хар, чъас чаар;
- ◆ кускун аал чоогунга куйтулаарга , куруглаарынын медээзи;
- ◆ сааскан аал чанынга этсе, аалчы келириниң демдээ;
- ◆ шийжектер черге андааштанып, довурак бурлатса, каандаашкыннын демдээ;
- ◆ орук кижизинге эзир азы дас таварышса, чорук чогуур;
- ◆ хек чүс каттап этсе узун назылаарының демдээ;
- ◆ эжеш дуруялар таварышса өг-бүлэгэ эки өөрүшкүлүг медээ болур.

Тывызыктар

Алага дег аастыг, ай-шолбан
карактыг,
Хұлұр-хұлұр боттүг, хұн-дұн
чоруктүг. (уғу)

Элевес өрүмнүг
Эрикпес чаңчылдыг. (*торга*)

Бопуяка куткан ышқаш,
Борбак талда аскан ышқаш,
Кергиекте куткан ышқаш,
Кезек талда аскан ышқаш.
(ус күшикаш уязы)

Кижи чурттүг,
Күш уялыг.

Дүрген чугаа

Тога ужар бе?
Тооргу ужар бе?
Хұлбұс ужар бе?
Күшкүл ужар бе?
Часкы ужар бе?
Чамық ужар бе?
Хөкпеш ужар бе?
Хөртуқ ужар бе?

Номнар данзызы

Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чанчыл. К.: 2017.- 276

Аракчаа Л.К., Дадаа Г.И. Методические подходы в экологическом воспитании. К.:2001.- 63

Самдан.З.Б. Чылбыга Айны канчап сырыпканыл?– К.:2004.-177

Тенишева Э.Р. Тувинско-русский словарь.- М.:1996

Сувакпит О.О. , Монгуш Б.М. , Кара-Куске Ч.К. Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному. К.: - 2001.- 196

Интернет четкизи.